

# Przekłady i recepcja reportaży literackich Hanny Krall w krajach niemieckojęzycznych

Anna Pastuszka

ORCID: 0000-0002-9492-1104

Pytanie o przekłady i recepcję reportaży literackich Hanny Krall w krajach niemieckojęzycznych dotyczy szczególnej przestrzeni kulturowej, szczególnego języka, doświadczenia historycznego i roli w historii. Tematem większości reportaży literackich autorki są historie ocalonych z Holocaustu i zagłada Żydów europejskich dokonana na ziemiach polskich przez niemieckich okupantów, a pojawiający się w nich Niemcy – naziści na różnych szczeblach administracji, esesmani, żołnierze Wehrmachtu, rezerwiści ze 101 Batalionu Policji w Hamburgu – są sprawcami zbrodni. Polityka prześladowania i eksterminacji Żydów jest dziełem Adolfa Hitlera i narodowosocjalistycznych strategów, Niemców i Austriaków. Język niemiecki jest zatem „die Sprache der Täter”, językiem sprawców<sup>1</sup>. Z jakim odbiorem spotkały się w Niemczech i Austrii,

<sup>1</sup> Por. Stephan Braese, „Einführung”, w: *In der Sprache der Täter. Neue Lektüren deutschsprachiger Nachkriegs- und Gegenwartsliteratur*, red. Stephan Braese (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998), 7–11. Język niemiecki nazwany tu zostaje „idiomem Zagłady par excellence” dla milionów ludzi z całej Europy „koncentrowanych” na Wschodzie w celu przymusowej pracy i eksterminacji; językiem, który żyje dalej we wspomnieniach ocalonych.

reportaże literackie Hanny Krall, jak czytana jest „literatura faktu”<sup>2</sup> przedstawiająca w dużej mierze żydowskie losy?

O doświadczeniu żydowskim jako szczególnie trudnym obszarze przekładu we współczesnej literaturze polskiej i niemieckiej traktuje numer tematyczny krakowskiego *Przekładanica* pod tytułem *Przekład żydowski. Żydowskość w przekładzie* (29/2014). O renesansie kultury żydowskiej, o fascynacji żydowskością w Polsce i Niemczech następująco pisze z perspektywy porównawczej Magdalena Waligórska:

Postać Niemca gra przecież główną rolę w polskiej wizji polsko-żydowskich relacji w czasie drugiej wojny światowej, Polska zaś jest ważnym punktem odniesienia w niemieckiej pamięci o Żydach – jako kolebka wschodnioeuropejskiego żydostwa, którego portret przedstawiony przez Martina Bubera, Josepha Rotha czy Alfreda Döblina na długo odcisnął piętno na niemieckojęzycznej tradycji literackiej, a także jako przestrzeń Zagłady. Ale czy pamięć i literackie struktury narracji w tej polsko-niemiecko-żydowskiej triadzie są wzajemnie przetłumaczalne? W jaki sposób pamięć o Innym pełni funkcję autopoznawczą?<sup>3</sup>

Waligórska odnotowuje sukces wydawniczy autorów takich jak Hanna Krall i Henryk Grynberg na niemieckim rynku książki, ale także literatury popularnej, takiej jak *Listy miłości* (1991) Marii Nurowskiej. Badaczkę interesuje przy tym przetłumaczalność żydowskiego doświadczenia w Polsce dla niemieckiego czytelnika, jak też wyzwania, jakie stawia niemiecka lub austriacka narracja polskiemu odbiorcy<sup>4</sup>.

W moim referacie skupię się na wybranych pozycjach naukowych dotyczących twórczości Hanny Krall i recenzjach literackich jej utworów. Należy tu zaznaczyć, że największą popularnością cieszyły się reportaże Krall publikowane w Niemczech w latach 90., niektóre wydawane były już w roku polskiej premiery<sup>5</sup>. Budziły podziw krytyki i rozchodziły się szerokim echem. Od wydania *Sublokatorki / Die Untermieterin* w roku 1986 wydawnictwem, w którym najpierw

<sup>2</sup> Hanna Krall, *Literatura faktu* (tom Tam już nie ma żadnej rzeki), w teście: *Fantom bólu*. Reportaże wszystkie (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2017), 667–674. Już w tytule obecna jest charakterystyczna ironia narratorki: pisząc o osiedleniu się kilku Żydów w „północnym miasteczku”, tak ukazuje otwartość burmistrza: „Burmistrz przygotował komunalne mieszkania. W czasach nazizmu północne miasteczko wślawiło się entuzjastycznym paleniem książek, burmistrzowi zależało więc na reputacji jego mieszkańców: tolerancyjnych i gościnnych” (672). Nachum Klajner z Rygi, osiadły tam chirurg onkolog, tłumaczy autorce skład spotkania z czytelnikami: jest tu lokalny faszysta, lokalna antyfaszystka, dwoje staruszków („nasi Żydzi”): „A reszta publiczności, która tak uprzejmie słuchała pani reportażu, to nasi zwyczajni Niemcy. Kulturalni miłośnicy literatury faktu” (674).

<sup>3</sup> Magdalena Waligórska, „Granice przekładu: polsko-niemiecko-żydowskie pogranicze literackie”, *Przekładaniec* 29 (2014), 259–264, tu 259–260.

<sup>4</sup> Analizy i rozmowy M. Waligórskiej dotyczą Piaskowej Góry Joanny Bator (tłum. Esther Kinsky), Rodowodów Roberta Schindla (tłum. Jacek St. Buras), Utworu o matce i Ojczyźnie Bożeny Keff (tłum. Michael Zgodzay) i Aimée & Jaguar Eryki Fischer (tłum. Katarzyna Weintraub). Łączy je tematyka żydowska. W rozmowach interesują ją kwestie przekładu kulturowego, rola debat publicznych o polsko-żydowskich czy niemiecko-żydowskich relacjach, to, co zagubione w tłumaczeniu lub budzące szczególnie kontrowersje.

<sup>5</sup> Jednym z przejawów rosnącego zainteresowania jest zbiór materiałów dotyczących pisarki i wydanych w Niemczech tomów (Dem Herrgott zuvorkommen, Legoland, Tanz auf fremder Hochzeit, Existenzbeweise): Hanna Krall, red. Eugeniusz Piliszek (Leipzig: Polnisches Institut Leipzig, 1996).

ukazywały się wszystkie nowe książki Krall<sup>6</sup>, było prowadzone przez Dorotheę Rhein Neue Kritik z Frankfurtu nad Menem – nieduża oficyna wyrosła w latach 60. z kontestatorskich ruchów studenckich i specjalizująca się w literaturze wschodnioeuropejskiej, kobiecej, tematyce dyktatury narodowo-socjalistycznej, prześladowania Żydów czy literaturze świadectwa. Jednak już wydane w 2012 *Rosa Straußenfedern* / *Różowe strusie pióra* i w 2014 *Weißes Maria* / *Biała Maria* – obie w przekładzie Bernharda Hartmanna – nie wywołały dużego echa wśród krytyków. Nie udało mi się znaleźć żadnego przekładu na język niemiecki kolejnych książek Krall: po *Białej Marii* ukazały się jeszcze w Polsce *Pola i inne rzeczy teatralne* (2018), *Synapsy Marii H.* (2020), *Smutek ryb* (2020) i *Szczegóły znaczące* (2022). Ten stan rzeczy zdumiewa, gdy uwzględni się wcześniejszą popularność autorki, ale też sytuację na francuskim rynku książki: tu wciąż ukazują się kolejne książki Krall bądź tłumaczone są dawniejsze pozycje<sup>7</sup>.

Zapytany przeze mnie o swe doświadczenia z tłumaczeniem książek autorki Bernhard Hartmann tak opisał wyzwanie związane z tłumaczeniem jej charakterystycznego stylu:

Tłumaczyłem *Różowe strusia pióra* i *Białą Marię*, a więc dwie ostatnie książki Hanny Krall, z których każda na swój sposób stanowi swoiste résumé jej twórczości, a być może i życia. Formalną cechą tych książek jest zwięzłość i kondensacja narracji, która ostatecznie zakłada, że czytelnik zna również wcześniejsze dzieła autorki. Ponieważ nie wiedziałem wszystkiego, jednym z wyzwań podczas tłumaczenia było rozpoznanie odniesień do wcześniejszych tekstów i znalezienie odpowiednich fragmentów w istniejących tłumaczeniach (autorstwa Huberta Schumanna, Esther Kinsky i Renate Schmidgall), tak aby niemieckojęzyczni czytelnicy mogli również podążać tymi śladami. Dorothea Rein, wieloletnia niemiecka wydawczyni Hanny Krall, była bardzo pomocna w tym przedsięwzięciu. Innym wyzwaniem było osiągnięcie wspomnianej zwięzłości i lakoniczności w tekście niemieckim. Tutaj przydało się moje doświadczenie w tłumaczeniu poezji.

Hartmann potwierdził faktyczny spadek zainteresowania reportażami Krall wśród czytelników niemieckojęzycznych:

Mówiąc ogólnie, książki, które przetłumaczyłem, nie cieszyły się popularnością wśród czytelników. Z jednej strony ma to związek z tekstami, które wiele wymagają od czytelnika. Po drugie, wielki okres recepcji Krall w Niemczech skończył się w latach 2010. Książka o Marku Edelmanie była sensacją w latach osiemdziesiątych, kolejne tomy również cieszyły się dużym zainteresowaniem krytyków literackich aż do lat dziewięćdziesiątych. Potem zainteresowanie spadło. Temat Zagłady nie był już tak ważny dla wielu czytelników, a teksty na inne tematy były być może mniej interesujące dla niemieckojęzycznej publiczności. Możliwe też, że styl pisania Hanny Krall, który w pierwszych tomach był nowością dla niemieckiej publiczności, z czasem się zużył<sup>8</sup>.

<sup>6</sup> Późniejsze wydania kieszonkowe (Taschenbuchausgabe) opierały się na licencji wydawnictwa Neue Kritik, jak np. *Tanz auf fremder Hochzeit* (btb w Goldmann Verlag 1997) czy *Hypnose* (btb 1998).

<sup>7</sup> W roku 2021 wydano tu *Les fenêtres*, a w roku 2022 *Les Synapses de Maria H.* (obie książki w wydawnictwie Noir sur Blanc). Duża tu zasługa przypada zapewne tłumaczce dzieł Krall, Margot Carlier.

<sup>8</sup> Korespondencja prywatna autorki artykułu, przekład własny.

Zobaczmy zatem, jak odbierana była proza Hanny Krall w Niemczech w czasie najwyższej recepcji. Krall jest tu autorką znaną i rozpoznawalną, laureatką kilku ważnych nagród, takich jak prestiżowa Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung w roku 2000 (laudacja Dana Dinera), Nagroda im. Samuela Bogumiła Lindego w 2001 (laudacja Ryszarda Kapuścińskiego), Nagroda im. Gottfrieda Herdera w 2005, Würth-Preis für Europäische Literatur w 2012 i Nagroda im. Ricarda Huch w 2008 przyznana za całokształt twórczości. Ta ostatnia przyznawana jest za niezależność w myśleniu i odwagę w działaniu, za humanitaryzm i porozumienie między narodami. Uzasadnienie brzmiało: Krall „przywróciła historię polskim Żydom”. Autorka odpowiedziała wówczas, że od zakończenia wojny wielu pisarzy – Tadeusz Borowski, Zofia Nałkowska, Julian Strykowski, Henryk Grynberg, Adolf Rudnicki – pisało na ten temat. „Myślę, że los żydowski istnieje w pamięci. A ja jestem kolejną pałeczką w tej sztafecie pamiętania”<sup>9</sup>. W laudacji Marcel Reich-Ranicki podkreślił, że czytając książki Hanny Krall, czyta właściwie opis swojego życia i swoich przeżyć w getcie w okupowanej Warszawie. „To, co jest napisane, w większości nie jest wiarygodne, nie można sobie tego nawet wyobrazić. Niestety, to wszystko prawda”<sup>10</sup>. Ranicki znał Krall z okresu jej współpracy z Teofilem Reich-Ranickim, jego żoną, poślubioną przez niego w warszawskim getcie. W roku 2000 w wydawnictwie Deutsche Verlags-Anstalt w Stuttgarcie ukazało się albumowe wydanie książki z akwarelami Teofila Reich-Ranickiego i tekstami Hanny Krall (tłum. Roswitha Matwin-Buschmann) *Es war der letzte Augenblick. Leben im Warschauer Getto* [To był ostatni moment. Życie w getcie warszawskim]<sup>11</sup>. Książka ta nie posiada swojego polskiego wydania, choć ostatnio postać Teofila Langnasa, jak brzmiało jej panieńskie nazwisko, i jej rysunki zostały przybliżone przez Piotra Rypsona w artykule *Album rysunków Teofila Langnasa-Reich w Archiwum Ringelbluma*<sup>12</sup>.

Zredagowana przez Krall książka *Es war der letzte Augenblick* składa się z pięciu części: *Die Gazeta Żydowska. Die Jüdische Zeitung im Warschauer Getto*, zbioru akwareli z getta *Aquarelle aus dem Warschauer Getto* Teofila Reich-Ranickiego z podpisami Hanny Krall, reportażu literackiego Krall *Die Aquarelle der Teofila L.*, cyklu bohatererek operowych w strojach scenicznych *Heroinnen der Opernbühne* (Heroiny sceny operowej) Teofila Reich-Ranickiego i notki o obu autorkach *Biographische Notiz. Die Aquarelle von Teofila L.* ukazała się równolegle do niemieckiego

<sup>9</sup> Niemiecka nagroda dla Hanny Krall – DW – 03.10.2008 (dostęp 26.04.2024).

<sup>10</sup> Marcel Reich-Ranicki: „Das, was geschrieben ist, ist zum großen Teil nicht glaubwürdig, man kann es sich gar nicht vorstellen. Es stimmt leider alles”. „Ricarda-Huch-Preis für Hanna Krall”, Taz, 4.10.2008, unterm strich - taz.de, dostęp 26.04.2024. „Le vrai n'est pas toujours vraisemblable”, „Prawda nie zawsze jest prawdopodobna”, tak brzmi motto opowiadania Annette von Droste-Hülshoff z 1842 *Die Judenbuche* (Żydowski buk).

<sup>11</sup> Teofila Reich-Ranicki / Hanna Krall, *Es war der letzte Augenblick. Leben im Warschauer Getto*, tłum. Roswitha Matwin-Buschmann (Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2000). Na temat powstania tej książki Hanna Krall mówiła w „Tygodniku Powszechnym”: „Piszę też, że ilustrowała moją książkę. Nieprawda. Podpisałam jej obrazki, to wszystko. Rozmawialiśmy codziennie przez dwa tygodnie. Długo, bo prędko się męczyła”, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/teofila-168559>, dostęp 26.04.2024.

<sup>12</sup> Piotr Rypson, „Album rysunków Teofila Langnasa-Reich w Archiwum Ringelbluma”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 18 (2022): 366–402. doi.org/10.32927/zsim.963, dostęp 26.04.2024.

przekładu w „Tygodniku Powszechnym” pod tytułem *Akwarele*<sup>13</sup>. O malarce i jej mężu, znanym krytyku literackim, traktuje też krótka proza *Teofila* w najnowszej książce autorki *Szczegóły znaczące* (2022)<sup>14</sup>.

Pierwszą wydaną w Niemczech książką Hanny Krall jest *Zdążyć przed Panem Bogiem*, która istnieje w dwóch przekładach. W 1979 ukazał się w Berlinie Wschodnim przekład Huberta Schumanna *Dem Herrgott zuvorkommen*, rok później książka pod innym tytułem *Schneller als der liebe Gott* ukazała się w przekładzie Klausa Staemmlera w Niemczech Zachodnich (wydawnictwo Suhrkamp). Książka odniosła wielki sukces, tak zresztą jak i inne zbiory reportaży Krall, które trafiały w latach 90. na listy bestsellerów w Niemczech. Jednym z przejawów nobilitacji dzieła autorki w Niemczech był wstęp do pierwszego wydania *Zdążyć przed Panem Bogiem* napisany przez Willego Brandta, przewodniczącego SPD i byłego kanclerza Niemiec.

Relacja o walce skrajnej rozpaczycy toczzonej w getcie warszawskim może – nawet jeśli ma formę literacką – być właściwie tylko dokumentacją koszmaru, obrazem krańcowej podłości, niewypowiedzianego cierpienia, niezliczonych śmierci. [...] A jednak: nie odebrałem relacji Hanny Krall, w której centrum znajduje się Marek Edelman, jedynie jako książki o umieraniu. Odczytałem w niej raczej książkę o życiu, dla życia<sup>15</sup>.

*Zdążyć przed Panem Bogiem*, przetłumaczone na 17 języków, pozostaje najbardziej znanym dziełem literackim Krall za granicą. Nie istnieje jednak w niemieckim kanonie edukacyjnym (*Bildungskanon*) jako lektura obowiązkowa dla uczniów szkół ponadpodstawowych. O braku matury centralnej i ustalonego kanonu lektur w Niemczech pisze Marita Meyer porównując polskie i niemieckie lektury o drugiej wojnie światowej i Holocaustie<sup>16</sup>. Skupia się przy tym na trzech polskich autorach i ich dziełach: Tadeuszu Borowskim, Czesławie Miłoszu i Hannie Krall, zaznaczając, że w niemieckiej edukacji istnieje jedynie „kanon tajemny” (*der heimliche Kanon*)<sup>17</sup>.

<sup>13</sup>Hanna Krall, „Akwarele”. Tygodnik Powszechny 26 (2000). W tomie To ty jesteś Dawid jest krótka opowieść o Teofilu Reich-Ranicki Marzec 2000. Frankfurt nad Menem (Krall, Fantom bólu. Reportaże wszystkie, 759–760). „Przychodzę do niej codziennie. Siadam w tym samym fotelu, ona naprzeciw mnie. Niemcy wydadzą książkę z jej obrazkami, a ja napiszę o niej krótkie opowiadanie”. Bohaterka nie ma w tekście imienia i nazwiska, jest tylko mąż Marcel: „Przez całe życie był przy niej Marcel, jej mąż, i opowiadał książki albo czytał na głos poezje. Marcel wspaniale opowiada”. Zostaje nazwana dopiero w przypisach na końcu książki (Krall, Fantom bólu. Reportaże wszystkie, 805).

<sup>14</sup>Hanna Krall, *Teofila*, w tejże, *Szczegóły znaczące* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022): 71–76.

<sup>15</sup>Willy Brandt, „Vorwort”, w tejże: *Schneller als der liebe Gott*, tłum. Klaus Staemmler (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1980), 7–8, tu 7.

<sup>16</sup>Marita Mayer, „Deutsche und polnische Lektüren über den Zweiten Weltkrieg und den Holocaust. Eine vergleichende Untersuchung zur schulischen Kanonbildung und zum kulturellen Gedächtnis”, *Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen* (2009): 213–243. [https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10\\_18778\\_2196-8403\\_2009\\_17](https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_18778_2196-8403_2009_17), dostęp 24.04.2024.

<sup>17</sup>Mayer, 216. Według jej ustaleń młodzież niemiecka czyta niewiele książek o tej tematyce, a najpopularniejsze to *Dziennik Anne Frank*, *Damals war es Friedrich Hansa Petera Richtera*, *Als Hitler das rosa Kaninchen stahl* Judith Kerr i *Der Vorleser / Lektor* Bernharda Schlinka. Meyer dostrzega w tym wyborze tendencje do lektur przystępnych, do dobrych intencji połączonych z pragnieniem wyparcia i do przekazywania trzeciemu pokoleniu upiększonego obrazu przeszłości. W programach szkolnych chętnie widziałyby dramat dokumentalny Petera Weissa *Die Ermittlung* (1965) i autobiograficzną prozę Ruth Klüger *weiter leben* (1992).

Opisując recepcję *Zdążyć przed Panem Bogiem* Meyer podkreśla nowatorski sposób narracji, będący wyzwaniem dla oficjalnej polityki pamięci: „Za Aleidą Assmann można stwierdzić, że Krall wraz z Edelmanem próbuje przekształcić zamrożoną pamięć w pamięć płynną. W tej płynącej lub żywej pamięci mogą pojawić się wątpliwości co do przebiegu zdarzeń”<sup>18</sup>. Kontrowersje wokół dekonstrukcji historii o bohaterskim powstaniu (w tym zarzut kwestionowania autorytetu bycia świadkiem<sup>19</sup>) Meyer ucisza argumentem postmodernistycznej nieufności wobec „wielkich i nieprzerwanych narracji” i przedstawieniem indywidualnych historii ludzi, których odważne lub humanitarne zachowania nie pojawiają się w takiej wielkiej narracji<sup>20</sup>. Rolę autorki przeprowadzającej wywiad i relacjonującej w formie rozmowy cudzą historię w reportażu postrzega Mayer za Geoffreyem Hartmanem jako „świadekstwo intelektualne”<sup>21</sup>.

Jako ważny przykład przybliżenia uczniom niemieckim relacji polsko-niemieckich i autorów z polskim tłem biograficznym i literackim podać można ogólnodostępne moduły lekcyjne do zastosowania na lekcjach niemieckiego, oferowane na stronie internetowej przez Deutsches Polen-Institut w Darmstadt<sup>22</sup>. Jeden z modułów tematycznych dotyczy strategii przeżycia i mechanizmów uporania się z traumą (*Bewältigungsmechanismen*) w *Zdążyć przed Panem Bogiem*<sup>23</sup>.

Najobszerniejszą bodaj i najdokładniejszą analizą reportaży literackich Hanny Krall jest dysertacja Danieli Bode-Jarsumbeck *Die literarischen Reportagen Hanna Kralls. Gedächtnis an die ostjüdische Lebenswelt und die Shoah*<sup>24</sup>. Takie ujęcie tematu sprawia, że sławistka skupia się na wybranych utworach Krall: *Zdążyć przed Panem Bogiem* i „reportażach o sztetli” („Schtetel-Reportagen”), jak je określa. Interesują ją kwestie „tekstury pamięci” – reportaż o Edelmanie i powstaniu w getcie jako „medium pamięci kolektywnych” oraz rekonstrukcja unicestwionego świata Żydów na Wschodzie Europy (architektura sztetli, życie codzienne, religijność, mistycyzm), a następnie opis elementów stylistycznych (wywiad i rozmowa, leksyka, narratywność i świadekstwo intelektualne, płaszczyzny czasowe, powtórzenia). Badaczka używa do analizy reportaży Hanny Krall kategorii wiedzy o pamięci Jana i Aleidy Assmann – by pamięć świadków przetrwała, trzeba przenieść ją z pamięci komunikatywnej do pamięci kulturowej<sup>25</sup>. Krall eksternalizuje przeżycia ocalałych: „Reportaże literackie należy w duchu Assmannowskim przyporządkować zarówno do pamięci magazynującej

<sup>18</sup>Mayer, 232–233.

<sup>19</sup>Barbara Breysach, *Schauplatz und Gedächtnisraum Polen. Die Vernichtung der Juden in der deutschen und polnischen Literatur* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2005), 375.

<sup>20</sup>Tu Mayer cytuje posłowie Tzvetana Todorova o „cnotach codziennych”, przeciwstawionych „cnotom heroicznym” – nie dać się upokarzać i troszczyć się o innych. Hanna Krall, *Dem Herrgott zuvorkommen*, tłum. Hubert Schumann (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1992), 163.

<sup>21</sup>Geoffrey Hartman, „Die Ethik des Zeugnisses. Ein Interview mit Geoffrey Hartman”, w: *Zeugenschaft des Holocaust. Zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*, red. Michael Elm, Gottfried Kössler (Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag, 2007), 52–76, tu 73.

<sup>22</sup>Deutsch/Literatur – Polen in der Schule, dostęp 26.04.2024.

<sup>23</sup>Deutsch/Literatur – Polen in der Schule, dostęp 24.04.2024.

<sup>24</sup>Daniela Bode-Jarsumbeck, *Die literarischen Reportagen Hanna Kralls. Gedächtnis an die ostjüdische Lebenswelt und die Shoah* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009).

<sup>25</sup>Bode-Jarsumbeck, 43.

jak i funkcyjnej”<sup>26</sup>, a zatem zarówno gromadzą one wiedzę, jak i włączają się przez fakt opublikowania do kanonu edukacyjnego i dyskursu społecznego.

Bode-Jarsumbeck stawia sobie za zadanie zbadanie, czy Krall unika stylizacji cierpienia, jak prezentuje materiał autentyczny, czy rezygnuje z komentarza i jakich używa możliwości języka, by znaleźć „odpowiednią formę dla literatury pamięci”<sup>27</sup>. Reportaże Krall zalicza wraz z krótkimi opowiadaniem („Kurzgeschichten”) Henryka Grynberga (*Drohobycz, Drohobycz*, 2000) do „świadczeń sekundarnych”, postrzegając jako cechę charakterystyczną późniejszej literatury Holocaustu formę narracji hybrydycznej<sup>28</sup>. Należy tu zaznaczyć, że Hanna Krall należy do pokolenia ocalałych, jednak zastosowanie oszczędnej formy wyrazu w opisie cudzych dramatycznych losów oraz korzystanie z wywiadów i dokumentów nadaje jej prozie cechy charakterystyczne dla literatury kolejnych pokoleń (nurt postmemorialny).

Profesor historii nowożytnej w Jerozolimie Dan Diner, w latach 1999–2014 dyrektor Instytutu Historii i Kultury Żydów im. Simona Dubnowa w Lipsku, wygłosił w 2000 roku laudację na cześć Hanny Krall z okazji przyznania jej Lipskiej Nagrody na rzecz Porozumienia Europejskiego (Leipziger Buchpreis der Europäischen Verständigung). W laudacji akcentował „radikalną poetykę niedopowiedzenia” i „nieobecność potworności” w tekstach Krall. Nie jest to wyłącznie zabieg stylistyczny, uważa Diner, lecz także rezultat niewyobrażalności, bezzasadności i abstrakcyjności masowej zagłady: „Wymordowanie Żydów europejskich posiada raczej statystykę niż narrację”<sup>29</sup>. Nieobecność faktycznego procesu w tekstach autorki wynika zatem z charakteru masowej Zagłady, z niewyobrażalności tego zdarzenia już w trakcie jego dokonywania: przemysłowa śmierć nie jest w stanie stworzyć odpowiadającej zdarzeniu narracji<sup>30</sup>. Diner sytuuje prozę Krall w kontekście problematycznej relacji między Polakami a Żydami, spotęgowanej poprzez dokonane przez Niemców zbrodnie. Opisani w *Dowodach na istnienie Żydzi – uratowane przez Polaków żydowskie dzieci* – są współczesnymi marranami, stali się bowiem bez swej wiedzy Polakami. Historie opisane przez Krall są biograficznym śladem polsko-żydowskiego dramatu: jak pisze Diner, „wychodząc od

<sup>26</sup>Bode-Jarsumbeck, 43.

<sup>27</sup>Bode-Jarsumbeck, 5. Bode-Jarsumbeck powołuje się na Henryka Grynberga (*Prawda nieartystyczna*, Czeladź 1990) i Jamesa E. Younga (*Beschreiben des Holocaust. Darstellung und Formen der Interpretation*, Frankfurt am Main 1992). Grynberg podkreśla rolę polskich pisarzy jako świadków, którzy znajdowali się w epicentrum zbrodni, teraz zaś mają poprzez oszczędne użycie środków literackich, powstrzymanie się od komentarza i przedstawienie indywidualnego cierpienia ofiar dać świadectwo. Young traktuje jak największy obiektywizm w podejściu do Holocaustu jako zadanie historyków, by jednak zainteresować szerokie spektrum odbiorców drażliwym tematem Shoah ważne jest stworzenie odpowiedniej artystycznej formy dla literatury pamięci. Bode-Jarsumbeck, 4–5.

<sup>28</sup>Bode-Jarsumbeck, 3. Dzięki dystansowi czasowemu i przestrzennemu „prawda obiektywna poza horyzontem osobistym” może być przekazywana w literaturze Holocaustu w inny sposób, a styl artysty odgrywa tu o wiele większą rolę niż w przypadku świadectw z czasów przesładowania.

<sup>29</sup>Dan Diner, Laudatio auf Hanna Krall. Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung. Dan Diner: Laudatio auf Hanna Krall (leipzig.de), dostęp 24.04.2024.

<sup>30</sup>Por. wypowiedzi Hanny Krall o „masowej śmierci”, np. w tomie Reporterka: „Kiedyś Ryszard Kapuściński bardzo mądrze napisał, że nie ma czegoś takiego jak «zbiorowa śmierć». O Holocaustie mówi się, że to była śmierć narodu, ale to oznaczało, że bardzo wielu ludzi ginęło w tym samym momencie, a nawet w tym samym miejscu, jak w Oświęcimiu, w getcie czy w Babim Jarze koło Kijowa. Ale każdy z tych ludzi umierał pojedynczą, własną śmiercią, nie ma śmierci zbiorowej. Umierały całe grupy ludzi, całe rodziny, całe społeczności, ale nawet w rodzinie każdy umierał swoją własną śmiercią. I tak trzeba opowiadać i pamiętać o każdym indywidualnym człowieku.” Jacek Antczak, Reporterka (Warszawa: Agora, 2015), 141.

swej właściwie antropologicznie ukierunkowanej introspekcji losu jednostki, [Krall] wkracza w obszar złożonych i skomplikowanych historii zbiorowych, które zawładnęły jednostką bez jej udziału”<sup>31</sup>. Krall nie snuje jednak kolektywnych eposów, ukazuje jednostki wrzucone w niezwykle sytuacje i okoliczności, „spojrzeniem nieprzekupnej obserwatorki” bada uniwersalne człowieczeństwo:

Swoją niepowtarzalną mistrzowską narrację odnalazła w retrospektywnej relacji z krainy umarłych zainscenizowanej przez ludzi dla ludzi, z oszczędną stenograficzną powściągliwością i kamuflażem w formie prostego reportażu. Sposób mówienia Edelmana przenika jako narracja pierwotna także kolejne historie z czasów grozy, prześledzone przez Hannę Krall z niemal archeologiczną obsesją na punkcie szczegółów. Wykorzystując fragmenty i pozornie marginalne miniatury codziennego życia udaje się jest stworzyć tym bardziej prawdziwe odzwierciedlenie koszmaru. Spojrzenie, które omija to, co naprawdę przerażające, pozwala na głębię ostrości, za którą Hanna Krall jest chwalona<sup>32</sup>.

Irmela von der Lühe podkreśla dwa aspekty, które fascynują niemieckich recenzentów utworów Hanny Krall: pierwszy to umiejętność krytyki społeczno-politycznej w warunkach cenzury, ukazywanie rozdzwienku między socjalistycznym ideałem a codzienną bylejakością, drugi to forma literacka: stosowanie hipotez, historie opowiadane w trybie przypuszczającym (co interpretowane jest jako postmodernistyczne), powściągliwy, lakoniczny i dyskretny styl. Posługując się formą wywiadu Krall potrafi ukazać wątpliwy, dwuznaczny charakter tego, co rzekomo autentyczne, bezspornie własne, przeżyte przez bohaterów<sup>33</sup>. Trzecim ważnym powodem uznania, jakim się cieszy Krall w Niemczech, jest jej rola „archiwistki”, „archeolożki” (określenia samej autorki w jej reportażach) szukającej śladów zniszczonego żydowskiego świata w Polsce. Literacką pracę pamięci polskiej autorki postrzega Lühe jako wyzwanie dla prób literackich i badań naukowych w Niemczech i poza granicami Niemiec: postępująca radykalizacja naukowego stanowiska w kwestii możliwości literackich reprezentacji Holocaustu sprawia, że utwory Krall pisane ze świadomością niemożliwości oddania Zagłady słowami są skromnym, lecz zdecydowanym protestem przeciw teoretyzacji tego toposu i drobiazgowemu dyskutowaniu o niewysłowionym<sup>34</sup>. Literacki styl reportażu cechuje protest przeciwko gadatliwości i kiczowi, namysł nad starannie dobranym słowem i wyrażony lakonicznie ukryty sens epizodów<sup>35</sup>.

Lühe wskazuje również na paralele literackie w literaturze obcojęzycznej – utwory Maxima Billera, holenderskiej autorki Carl Friedman i austriackiej literaturoznawczyni Ruth Klüger. Klüger (1931–2020), która jako nastoletnia dziewczyna przeżyła getto Theresienstadt, obozy Auschwitz i Gross-Rosen (Rogoźnica), widziała w „historiach o duchach” („Gespenstergeschichten”) rozwiązanie aporii literackiej reprezentacji masowych

<sup>31</sup>Diner.

<sup>32</sup>Diner.

<sup>33</sup>Irmela von der Lühe, „Interviews gegen das Verschweigen. Hanna Kralls Reportagen“, w: „... wortlos der Sprache mächtig“. Schweigen und Sprechen in Literatur und sprachlicher Kommunikation, red. Hartmut Eggert, Janusz Golec (Stuttgart: Metzler, 1999), 95–110, tu 97–101.

<sup>34</sup>Lühe, 101–102.

<sup>35</sup>Lühe, 104.



mordów. Taką historią o duchu jest *Dybuk* z tomu *Dowody na istnienie*, w tradycji żydowskiej niezławiony duch umarłego, a rezygnacja autorki z próby „interpretacyjnej neutralizacji tego, co nieprawdopodobne”, z „teoretyczno-psychologicznych” czy „filozoficzno-refleksyjnych” wyjaśnień są uzasadnione doświadczeniem reporterki z nieprawdziwością logicznych historii<sup>36</sup>. Wyjątkowość tekstów Krall niemiecka badaczka upatruje w połączeniu fragmentaryczności biografii postaci, których możliwe lub pożądane historie życia szkicuje w reportażach, z zachowaniem poprzez środki językowe i literackie ich indywidualizmu. Krall nie stosuje przy tym szczególnej „Verfremdungstechnik”, techniki alienacji, która poprzez tworzenie efektu obcości niszczy złudzenia widza i pozwala mu zachować krytyczny dystans; obywa się bez językowego wyrafinowania i elementów zwiększających napięcie, wplatając komizm i absurd<sup>37</sup>.

Recenzje ukazujące się na łamach poważnych opiniotwórczych gazet niemieckich podkreślają jako cechy charakterystyczne reportaży literackich Krall „sztukę słowa” (*Sprachkunst*)<sup>38</sup> i podejmowany w nich temat zagłady Żydów. Na marginesie należy zaznaczyć, że absolutna większość recenzji podaje mylnie rok 1937 jako rok urodzenia Hanny Krall. Wielokrotnie doceniane jest uczynienie z reportażu, traktowanego w Niemczech głównie jako gatunek dziennikarski, literatury, minimalistycznej prozy z własną poetyką i rytmem. Heinz Ludwig Arnold zauważa, że w przeciwieństwie do niemieckiej literatury dokumentalnej, bohaterowie pozostają podmiotami relacji, a nawet są ich „współautorami”: wprowadzie tom *Hipnoza* został opatrzone – w wydaniu niemieckim – podtytułem *Opowiadania*, jednak są to opowiadania ocalonych i świadków, które Krall relacjonuje. Ale nie są to „łzawe historie” (*Betroffenheitsgeschichten*), autorka nie psychologizuje, by coś wyjaśnić lub ułatwić zrozumienie. „Jej pozornie zdystansowana narracja ewokuje jednak bliskość, która przeszywa na wskroś”<sup>39</sup>. Jak podkreśla Arnold, jej książki są więcej warte niż pomniki z kamienia bądź spiżu. Dla Corneli Geissler książki Krall są „niespotykaną biblioteką literatury pamięci”<sup>40</sup>. Pisarka nie wymyśla historii, nie porywa czytelników w obce światy, prowadzi ich za to w przeszłość. Nie rozróżnia stereotypowo Polaków, Żydów i Niemców, nie dzieli ludzi na ofiary i sprawców, zawsze interesują ją pojedyncze przypadki. Geissler określa Krall mianem „dokumentalistki pamięci”, a w strukturach narracji – mieszanu płaszczyzn czasowych i achronologii dostrzega za samą autorką sposób funkcjonowania ludzkiego mózgu<sup>41</sup>.

<sup>36</sup>Lühe, 105. Przywołuje ona autorski komentarz Krall z reportażu *Zbawienie z tomu Dowody na istnienie*: „Praca reporterki nauczyła mnie, że historie logiczne, bez zagadek i luk, w których wszystko jest zrozumiałe, bywają nieprawdziwe. A rzeczy, których nijak nie da się wytłumaczyć, zdarzają się naprawdę”. Krall, *Fantom bólu*. Reportaże wszystkie, 583.

<sup>37</sup>Lühe, 107–108. Co do reportażu, Lühe przywołuje czasy Republiki Weimarskiej (Egon Erwin Kisch, Maria Leitner, Lili Körber, Alfred Polgar, Joseph Roth) i czasy powojenne (Alexander Kluge, Erika Runge, Max von der Grün, Günter Wallraff) z przyświecającymi mu ideałami rzeczowości, prawdy, autentyczności i krytyki społecznej.

<sup>38</sup>Jakob Hessing, „Eine Poetik der Erinnerung. Die Geschichten der Zeugen: Hanna Kralls erzählte Berichte über Opfer und Täter”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 10.07.1999, Rezension: Belletristik: Eine Poetik der Erinnerung (faz.net), dostęp 26.04.2024.

<sup>39</sup>Heinz Ludwig Arnold, „Im Schnee, da saß ein Mädchen. Mehr als ein Mahnmal: Hanna Krall berichtet von polnischen Juden”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 4.11.1997, Rezension: Belletristik: Im Schnee, da saß ein Mädchen (faz.net) (dostęp 27.04.2024).

<sup>40</sup>Cornelia Geissler, „Dokumentaristin der Erinnerung”, *Berliner Zeitung* 25.03.2000, Dokumentaristin der Erinnerung (berliner-zeitung.de), dostęp 27.04.2024.

<sup>41</sup>Geissler.

Tematem prozy Hanny Krall jest przeżycie w strasznych czasach, zauważa Kerstin Hensel, akcentując przy tym budzącą ciekawość niebanalność tekstów: „Bez względu na to, jak makabryczne są okoliczności, pokazują też swą komiczno-groteskową stronę, a tym samym prawdziwe otchłanie”<sup>42</sup>. Krall nie prezentuje „spojrzenia kosmicznego”, sugerującego, że świat ma jakiś absurdalny porządek, lecz za pomocą zdystansowanego języka filtruje z życiorysów swych postaci „te momenty, w których stają się losem”. Trudna równowaga, jaką proza Krall zachowuje pomiędzy dokumentalizmem a literackością, tworzy „prawdziwe obrazy historii” o wymiarze egzystencjalnym<sup>43</sup>.

Według Kathariny Doebler pojęcie reportażu literackiego nie jest właściwe dla historii o umarłych, ocalonych i o pustych miejscach, które zostawili zmarli<sup>44</sup>. Traktowanie Hanny Krall jako „narratorki Shoah” dokumentującej wspomnienia i życiorysy ocalonych nie jest w stanie oddać esencji jej prozy: „Za pomocą minimalistycznego języka, narracyjnej zwięzłości, która przesuwą środek opowieści w puste przestrzenie niezapisanego, [Krall] opisuje stan utraty, zawsze niepojętą nieobecność zmarłych – nie tylko zmarłych w Zagładzie”. W sporze między dwoma stanowiskami wobec przedstawienia Zagłady: apologetów czystej dokumentacji, wzbraniających się przed wszelką dramaturgią jako trywializacją Zagłady oraz poszukujących narracji, która oddałaby losy zamordowanych, Krall podąża drogą drobiazgowej pracy nad szczegółami, nadając konkretną postać biografii, epizodom z życia postaci. Píše o rodzinnych świętach, farbowanych włosach, zakochanych pokojówkach, maszynach do pisania (tytuł recenzji to *Duchy konkretności*). Doebler zastanawia się, czy jest w ogóle możliwe stopniowanie takiego pisania. „Język i spojrzenie są coraz bardziej skupione na krystalicznych krawędziach, które powstały wokół pustych przestrzeni, na pozostałościach, takich jak bezpańskie porzucone przedmioty, jak duchy na ulicy Nalewki czy jak rzeka w tytułowej historii”<sup>45</sup>.

Szczególne zainteresowanie budzą w Niemczech reportaże traktujące o Niemcach jako podmiotach opowieści. Są to dalej sprawcy (są okupantami albo terrorystami), ale jest w nich ludzki rys: niezgoda na masową eksterminację, przynależność do grupy spiskowej, społeczny ostracyzm z powodu polskiego ojca. Wśród reportaży Hanny Krall są dwie historie, których głównymi bohaterami są Niemcy: pierwsza to *Dno oka*<sup>46</sup>, opowieść o Stefanie Wisniewski, terrorysta Rote Armee Fraktion i współsprawcy zamachu na Hannsa-Martina Schleyera, druga to *Fantom bólu*, wojenna historia Axela von dem Bussche, oficera Wehrmacht, który należał do grupy spiskowców planujących zamach na Hitlera<sup>47</sup>. Na pytanie niemieckiej dziennikarki Julii Kospach, czy nie chce pokazywać Niemców sprawców, jako potwory, Hanna Krall odpowiedziała: „To były potwory. Boję się ich. Dlatego unikam zbliżania się do nich.

<sup>42</sup>Kerstin Hensel, „Vom Überleben in mörderischen Zeiten. Die Kunst des Weglassens und der Distanz: «Hypnose» von Hanna Krall”, *Tageszeitung* 31.05.1997, *Vom Überleben in mörderischen Zeiten* - taz.de, dostęp 27.04.2024.

<sup>43</sup>Hensel.

<sup>44</sup>Katharina Doebler, „Die Geister des Konkreten. Wie Hanna Krall aus Tatsachen Literatur macht”, *Die ZEIT* 23.09.1999, *Die Geister des Konkreten* | ZEIT ONLINE, dostęp 27.04.2024.

<sup>45</sup>Doebler.

<sup>46</sup>Hanna Krall, *Dno oka* (tom *Taniec na cudzym weselu*), w teście: *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*, 418–433.

<sup>47</sup>Hanna Krall, *Fantom bólu* (tom *Taniec na cudzym weselu*), w teście: *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*, 434–455.

W mojej historii o batalionie policji z Hamburga jest epizod o grupie artystów z Berlina, która chce wziąć udział w rozstrzeliwaniu Żydów. Bałabym się tych ludzi<sup>48</sup>. Przyznaje w rozmowie z Kospach, że gdy w trakcie jej wizyty Axel von dem Bussche opowiedział jej, jak w pierwszym dniu wojny zginął przy nim jego przyjaciel, poczuła po raz pierwszy współczucie dla niemieckiego żołnierza. „Sama byłam zaniepokojona tym uczuciem”, wyznaje pisarka<sup>49</sup>. Axel von dem Bussche był pierwszym Niemcem z pokolenia wojennego, z którym rozmawiała<sup>50</sup>. Powodem do napisania tych historii była, jak deklaruje autorka, chęć zrozumienia:

W *Dno oka* (z tomu *Hipnoza*) próbuję zrozumieć Stefana W. Jego ojciec Stanisław był polskim robotnikiem przymusowym w Niemczech, był w Dachau, później został w Niemczech. Stefan trafił do RAF, został skazany na dożywocie za uprowadzenie Schleyera. Przeczytał moją książkę *Zdążyć przed Panem Bogiem* i napisał do mnie z więzienia. Chciałam wiedzieć, co skłoniło go do terroru. Sądzę, że to była zemsta. Zemsta za upokorzenia przez własne otoczenie, ponieważ jego ojciec był polskim więźniem, podczas gdy ojcowie jego szkolnych kolegów byli bohaterami wojennymi<sup>51</sup>.

Obcość wobec niemieckiego losu, nieprzekraczalny dystans wobec niemieckiego uczestnika wojny jednak zostaje, jak wobec „nordyckiego barona”, który w *To ty jesteś Daniel* siłą imaginacji autorki pozostanie powidokiem dla rozstrzeliwanych przez SS Żydów w Dubnie: „Że świat ukaże im na pożegnanie piękny jesienny pejzaż z młodzieńcem na koniu”<sup>52</sup>.

Niewiedza Niemców na temat systemu funkcjonowania III Rzeszy, terroru narodowo-socjalistycznego i tzw. frontu wschodniego na okupowanych terenach Europy Środkowo-Wschodniej manifestuje się choćby w reakcjach matek w reportażu Krall *Dno oka*<sup>53</sup>. Ta niewiedza, dotycząca również kolejnych pokoleń, utrudnia na pewno recepcję reportażu Hanny Krall czy ogólnie książek dotyczących drugiej wojny światowej i Holocaustu. Wskazuje na to również tłumacz Bernhard Hartmann: niemiecki czytelnik nie zna i nie rozumie szczegółów polskiej historii i niemieckiej okupacji, brakuje mu wiedzy historycznej. Inna pamięć kulturowa i kultura pamięci sąsiadów stoi zatem na przeszkodzie szerokiej recepcji literatury polskiej<sup>54</sup>. Lista przekładów reportażu Hanny Krall na język niemiecki pozostaje

<sup>48</sup>Julia Kospach, „Ich habe Angst. Der Holocaust, das Mitleid und die Literatur: Ein Gespräch mit der polnischen Autorin Hanna Krall über ihre schriftstellerische Arbeit”, TAZ, 24.04.1999, <https://taz.de/!1291696/>, dostęp 27.04.2024. Por. Hanna Krall, *Pola* (tom Tam już nie ma żadnej rzeki), w tejże: *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*, 654–663.

<sup>49</sup>Kospach.

<sup>50</sup>Gerhard Gnauck, „Ich will verstehen. Gespräch mit Hanna Krall, die in Leipzig den Preis für Europäische Verständigung erhält”, *Die Welt* 25.03.2000, *Ich will verstehen - WELT*, dostęp 28.04.2024.

<sup>51</sup>Gnauck.

<sup>52</sup>Hanna Krall, *Styczeń 1991. Lehensteinsfeld* (tom *To ty jesteś Daniel*), *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*, 790–792, 792.

<sup>53</sup>„– Poza tym – mówiły inne matki innym dzieciom – skoro jego ojciec był w obozie, to był za coś. Hitler Hitlerem, ale bez powodu nikogo by nie sadzano”. Krall, *Dno oka*, 423.

<sup>54</sup>Por. Mirosława Zielińska, „Auf dem Weg zum Monolog im Schatten des Zweiten Weltkriegs zum Polylog der global citizen. Kulturtransfer der polnischen Literatur im deutschsprachigen Raum (1989/1990–2010)”, *Erwachsene Nachbarschaft. Die deutsch-polnischen Beziehungen 1991 bis 2011*, red. Dieter Bingen i in. (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011), 377–372, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/2971?locale-attribute=pl>, dostęp 30.04.2024.

mimo to najdłuższa<sup>55</sup>, przełożono tu łącznie czternaście jej książek, licząc w tym oddzielnie tłumaczenie tomu *Hipnoza* przez Wanję W. Ronge (*Legoland*, 1990) i Roswithę Matwin-Buschmann (*Hypnose*, 1997)<sup>56</sup>.

Pytanie o recepcję „holokaustowych reportaży” Hanny Krall, jak nazwała je Anna Dobiegała<sup>57</sup>, obejmuje poza kwestią przetłumaczalności tekstu literackiego i realiów historycznych i kulturowych także kontekst genologiczny – czym jest oraz jaką ma pozycję reportaż bądź reportaż literacki w obu obszarach językowych oraz obszernie zagadnienia badania i literackiego opisu Holocaustu: dyskurs memorialny i postmemorialny (pamięć i postpamięć), kwestie reprezentacji i jej granic, literaturę świadectwa naocznego i sekundarnego, a zatem studia o charakterze przekrojowym. Zagadnienia te wymagają jednak osobnych lektur i studiów komparatystycznych.

<sup>55</sup>Por. lista przekładów książek Hanny Krall na stronie Instytutu Polskiego The Polish Book Institute ([instytutksiazki.pl](http://instytutksiazki.pl)), dostęp 30.04.2024.

<sup>56</sup>Oba tomy różnią się doбором tekstów, wykraczają poza reportaże z tomu *Hipnoza* (Warszawa: Alfa, 1989). Tytułowe *Legoland* to *Spotkanie w Dolinie Białego*.

<sup>57</sup>Anna Dobiegała, „Rzeczy jako język dyskursu memorialnego w holokaustowych reportażach Hanny Krall”, *Teksty Drugie* 1-2 (2013), 224–238.

## Tłumacze reportaży Hanny Krall (w porządku alfabetycznym):

**Bernhard Hartmann:** *Różowe strusie pióra* / *Rosa Straußenfedern* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2012), *Biała Maria* / *Weiße Maria* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2014).

**Esther Kinsky:** *Dowody na istnienie* / *Existenzbeweise. Sieben Erzählungen* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1995).

**Anna Leszczyńska:** *Sublokator* / *Die Untermieterin* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1986), *Unschuld für den Rest des Lebens. Frühe Reportagen* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2001) razem z Roswithą Matwin-Buschmann, Johanną Österreich i Hubertem Schumannem.

**Roswitha Matwin-Buschmann:** *Hipnoza* / *Hypnose. Erzählungen* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1997), *Tam już nie ma żadnej rzeki* / *Da ist kein Fluß mehr* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1999), *To ty jesteś Daniel* / *Ach du bist Daniel* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2002), *Wyjątkowo długa linia* / *Eine ausnehmend lange Linie* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2005).

**Hubert Schumann:** *Zdążyć przed Panem Bogiem* / *Dem Herrgott zuvorkommen. Ein Tatsachenbericht* (Berlin: Volk und Wissen, 1979, reedycja Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1992), *Unschuldig für den Rest des Lebens: literarische Reportagen aus Polen* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1983), *Tanz auf fremder Hochzeit* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1993).

**Renate Schmidgall:** *Król kier na wylocie* / *Herzkönig* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 2007).

**Klaus Staemmler:** *Zdążyć przed Panem Bogiem* / *Schneller als der liebe Gott* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980)

**Wanja W. Ronge:** *Hipnoza* / *Legoland* (Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1990).

## Bibliografia

- Antczak, Jacek. *Reporterka*. Warszawa: Agora, 2015.
- Arnold, Heinz Ludwig. „Im Schnee, da saß ein Mädchen. Mehr als ein Mahnmal: Hanna Krall berichtet von polnischen Juden”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4.11.1997, Rezension: Belletristik: Im Schnee, da saß ein Mädchen (faz.net).
- Bode-Jarsumbeck, Daniela. *Die literarischen Reportagen Hanna Kralls. Gedächtnis an die ostjüdische Lebenswelt und die Shoah* (Opera Slavica. Neue Folge, Bd. 51). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Braese, Stephan. „Einführung”. W: *In der Sprache der Täter. Neue Lektüren deutschsprachiger Nachkriegs- und Gegenwartsliteratur*, red. Stephan Braese, 7–11. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998.
- Brandt, Willy. „Vorwort”. W: Hanna Krall. *Schneller als der liebe Gott*, tłum. Klaus Staemmler, 7–8. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980.
- Breysach, Barbara. *Schauplatz und Gedächtnisraum Polen. Die Vernichtung der Juden in der deutschen und polnischen Literatur*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2005.
- Deutsch/Literatur – Polen in der Schule.
- Diner, Dan. *Laudatio auf Hanna Krall. Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung*. Dan Diner: Laudatio auf Hanna Krall (leipzig.de).
- Dobiegała, Anna. „Rzeczy jako język dyskursu memorialnego w holokaustowych reportażach Hanny Krall”. *Teksty Drugie* 1-2 (2013): 224–238.
- Doebler, Katharina. „Die Geister des Konkreten. Wie Hanna Krall aus Tatsachen Literatur macht”. *Die ZEIT*, 23.09.1999. Die Geister des Konkreten | ZEIT ONLINE.
- Geissler, Cornelia. „Dokumentaristin der Erinnerung”. *Berliner Zeitung*, 25.03.2000. Dokumentaristin der Erinnerung (berliner-zeitung.de).
- Gnauck, Gerhard. „Ich will verstehen. Gespräch mit Hanna Krall, die in Leipzig den Preis für Europäische Verständigung erhält”. *Die Welt*, 25.03.2000. Ich will verstehen - WELT.
- Hanna Krall. The Polish Book Institute (instytutksiązki.pl).
- Hartman, Geoffrey. „Die Ethik des Zeugnisses. Ein Interview mit Geoffrey Hartman”. W: *Zeugenschaft des Holocaust. Zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*, red. Michael Elm, Gottfried Kössler, 52–76. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag, 2007.
- Hensel, Kerstin. „Vom Überleben in mörderischen Zeiten. Die Kunst des Weglassens und der Distanz: Hypnose von Hanna Krall”. *Tageszeitung*, 31.05.1997. Vom Überleben in mörderischen Zeiten - taz.de.
- Hessing, Jakob. „Eine Poetik der Erinnerung. Die Geschichten der Zeugen: Hanna Kralls erzählte Berichte über Opfer und Täter”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10.07.1999. Rezension: Belletristik: Eine Poetik der Erinnerung (faz.net).
- Kospach, Julia. „Ich habe Angst. Der Holocaust, das Mitleid und die Literatur: Ein Gespräch mit der polnischen Autorin Hanna Krall über ihre schriftstellerische Arbeit”. *TAZ*, 24.04.1999. <https://taz.de/!1291696/>.
- Krall, Hanna. „Akwarele”. *Tygodnik Powszechny* 26 (2000): 5..
- – –. *Dem Herrgott zuvorkommen*. Poślowie Tzetan Todorov. Tłum. Hubert Schumann. Frankfurt am Main: Neue Kritik, 1992.
- – –. *Fantom bólu. Reportaże wszystkie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2017.
- – –. *Hipnoza*. Warszawa: Alfa, 1989.
- – –. *Szczegóły znaczące*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022.
- Lühe, Irmela von der. „Interviews gegen das Verschweigen. Hanna Kralls Reportagen”. W: „... wortlos der Sprache mächtig”. *Schweigen und Sprechen in Literatur und sprachlicher Kommunikation*, red. Hartmut Eggert, Janusz Golec, 95–110. Stuttgart: Metzler, 1999.
- Mayer, Marita. „Deutsche und polnische Lektüren über den Zweiten Weltkrieg und den Holocaust. Eine vergleichende Untersuchung zur schulischen Kanonbildung und zum kulturellen Gedächtnis”. *Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen* (2009): 213–243. [https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10\\_18778\\_2196-8403\\_2009\\_17](https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_18778_2196-8403_2009_17).

Niemiecka nagroda dla Hanny Krall – DW –  
03.10.2008.

Piliszek, Eugeniusz (red.). *Hanna Krall*. Leipzig:  
Polnisches Institut Leipzig, 1996.

Reich-Ranicki, Teofila, Hanna Krall. *Es war  
der letzte Augenblick. Leben im Warschauer  
Getto*. Tłum. Roswitha Matwin-Buschmann.  
Stuttgart, München: Deutsche Verlags-  
Anstalt, 2000.

„Ricarda-Huch-Preis für Hanna Krall”. *Taz*,  
4.10.2008. unterm strich - taz.de.

Rypson, Piotr. „Album rysunków Teofili  
Langnas-Reich w Archiwum Ringelbluma”.  
*Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 18 (2022),  
366–402. doi.org/10.32927/zsim.963.

Waligórska, Magdalena. „Granice przekładu:  
polsko-niemiecko-żydowskie pogranicze  
literackie”. *Przekładaniec* 29 (2014): 259–264.

Zielińska, Mirosława. „Auf dem Weg zum  
Monolog im Schatten des Zweiten  
Weltkriegs zum *Polylog* der *global citizen*.  
Kulturtransfer der polnischen Literatur  
im deutschsprachigen Raum (1989/1990-  
2010)”. W: *Erwachsene Nachbarschaft. Die  
deutsch-polnischen Beziehungen 1991 bis  
2011*, red. Dieter Bingen, Peter Oliver Loew,  
Krzysztof Ruchniewicz, Marek Zybura,  
377–392. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag,  
2011 (Veröffentlichungen des Deutschen  
Polen-Instituts Darmstadt 29), [https://deposit.  
ceon.pl/handle/123456789/2971?locale-  
attribute=pl](https://deposit.ceon.pl/handle/123456789/2971?locale-attribute=pl).

# SŁOWA KLUCZOWE:

Hanna Krall

*reportaż literacki*

**ABSTRAKT:**

Reportaże Hanny Krall cieszyły się od wydania *Zdążyć przed Panem Bogiem* w NRD (1979) i RFN (1980) zainteresowaniem czytelników i uznaniem krytyków. Jednak obecnie od dziesięciu lat nie ukazują się tu nowe przekłady. Artykuł prezentuje recepcję reportaży literackich Krall o Holocauście w książkach i artykułach naukowych oraz w prasie niemieckiej, ukazując poprzez ich analizę charakterystyczne cechy narracji autorki (poetyka niedopowiedzenia, minimalistyczny język, szczegóły) i konteksty lektury: pracę pamięci, literaturę świadectwa, literackie reprezentacje Zagłady, relacje i losy polsko-żydowskie, gatunek reportażu. Na końcu zamieszczony jest wykaz tłumaczy reportaży Hanny Krall na język niemiecki.

*przekład niemiecki*KRAJE  
NIEMIECKOJĘZyczne

## Zagłada

**NOTA O AUTORCE:**

Anna Pastuszka – dr hab., ur. 1971, literaturoznawczyni, kierownik Katedry Germanistyki w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: literatura wspomnieniowa, przestrzeń i miejsca w literaturze, literatura podróżnicza, krajobrazy kulturowe w literaturze. Autorka publikacji m. in. o Esther Kinsky, Ruth Klüger, Ilse Rakusie, Monice Maron, Hannie Krall, Andrzeju Stasiuku, Monice Sznajderman, Monografia habilitacyjna *Die Reise nach Ost- und Ostmitteleuropa in der Reiseprosa von Wolfgang Büscher und Karl-Markus Gauß* (Berlin: Peter Lang 2019) DOI: 10.3726/b15395. Wybrane ostatnie publikacje: *Die Kunst des Sehens und das Naturschreiben. Die Landschafts- und Naturdarstellung im Roman Am Fluss von Esther Kinsky. Porównania* Vol. 31, nr 1 (2022) DOI: 10.14746/por.2022.1.9; współredakcja monografii zbiorowej (z Jolantą Pacyniak) *Narrative der Grenze. Die Etablierung und Überschreitung von Grenzen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2023 i artykuł *Über Grenzen und ihr Überschreiten* in „Lapidaria I-VI“ von Ryszard Kapuściński doi.org/10.14220/9783737015554.97; redakcja tomu *Kulturlandschaften Ostmitteleuropas in der Reiseprosa*. *Lublin Studies*, Vol. 48, nr 1 (2024) i artykuł *Kulturlandschaften Europas in Reiseliteratur*. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/lsmll.2024.48.1.1-18>; *Die Angst vor dem Fremden und ihre Überwindung. Die kosmopolitische Haltung von Ilija Trojanow*, w: *Transfer. Reception Studies*. Vol. 8 (2023). DOI: <https://doi.org/10.1696/trs.2023.08.04>. |